

УДК 159.955.4-053.6

Коваль Вероніка Валентинівна*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*

Науковий керівник: Гришук Мая Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент

*Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»***РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Стаття присвячена вивченню розвитку рефлексії у юнацькому віці. У статті подано теоретичний огляд вітчизняних та зарубіжних досліджень, що присвячені проблемі розвитку рефлексії та її структурних компонентів. Розглянуті основні функції рефлексії. Розкрито поняття «рефлексія». Проблема рефлексії показано з позиції діяльнісного, суб'єктного та діалогічного підходів. Представлені рівні, типи, види і етапи рефлексії. Обґрунтовано рефлексивно-перцептивний підхід у розвитку рефлексії серед юнаків, зокрема студентів.

Ключові слова: рефлексія, особистісна рефлексія, юнацький вік, ситуативна, ретроспективна і перспективна рефлексії, рефлексивно-перцептивний тренінг.

Актуальність. У житті кожної людини бувають ситуації, коли вона замислюється над собою, своїми життєвими принципами, своїми особистісними якостями, своїм характером і про те, як це впливає на інших людей. Як правило, приводом до такого роздуму служить певна проблемна ситуація. Це трапляється тоді, коли людина помічає, що в її житті щось відбувається «не так», і що діяти як раніше вона вже не може.

Спостерігаючи себе, свої вчинки, думки, почуття, переживання, юнак нерідко зустрічається з їх неоднозначністю, а часом з їх суперечливістю. Намагаючись вирішити, що з них істинно, а що хибно, що відображає її справжні погляди і наміри, а що, видає її прагнення справити враження, комусь подобатися чи ні. Людина шукає аргументи, які підтверджують або спростовують її той чи інший вчинок, думку. Цей пошук йде в процесі так званого внутрішнього діалогу.

Внутрішній діалог із самим собою або з кимось уявним, іншим дає можливість юнаку стати в позицію дослідника по відношенню до себе. Внутрішній діалог із самим собою – це і є рефлексія.

Огляд джерел. Одним з перших в психології розглядати рефлексію почав А. Бузман (1925 р.), який трактував її як «всьяке перенесення переживання з зовнішнього світу на самого себе». Також вивченням рефлексії займалися такі вчені як: Н. Г. Алексєєв, Ж. Піаже, С. Л. Рубінштейн, (рефлексія як прояв високого рівня розвитку розумових процесів), Л. Н. Алексєєва, Д. Дьюї, І. М. Семенов, (рефлексія як можливість людини до свідомого контролю мислення), Ю. М. Кулюткін, С. Ю. Степанов, Г. С. Сухобська (рефлексія допомагає «увійти» в хід розв'язання задачі, внести необхідну корекцію або стимулювати новий напрямок рішення) [1; 4; 5].

Оволодіння рефлексією як здатністю до критичного самоаналізу збагачує «Я – концепцію» людини. Придбаний в рефлексії досвід самопізнання збагачує і розширює уявлення людини про саму себе. Це дозволяє їй будувати більш адекватні, щодо можливостей цілі на майбутнє. Людина, що практикує рефлексивний аналіз своїх планованих вчинків (та, яка «прораховує всі кроки»), як правило, демонструє більш раціональну поведінку і швидше досягає поставленої мети. У цьому виявляється *самопізнавальна і самоорганізуюча функція рефлексії*.

Пізнаючи себе, глибше розуміючи інших людей, юнак все більше звільняється від безпосереднього впливу оточуючих, так званого «стадного інстинкту», від випадкових імпульсивних вчинків. Чим глибше розвинена у людини рефлексія, тим більшою мірою вона здатна бути суб'єктом свого життя, тим більшу відповідальність вона відчуває перед собою та іншими, орієнтуючись на свідомо поставлені цілі. Завдяки вмінню рефлексувати свою поведінку і вчинки інших людей, людина розвиває в собі такі особистісні якості, як: проникливість, чуйність,

терпимість, тактовність, котрі дозволяють їй вибудовувати успішні взаємовідносини з людьми. Впевнено можна сказати, що здатність людини до рефлексії – це фактор і засіб її особистісного зростання. У цьому сенсі рефлексія є потужною *розвиваючою функцією* [7; 8].

Слід зазначити, що процес рефлексії тісно пов'язаний з розумовими процесами, недарма її інколи визначають як мислення про мислення, яке опосередковує і зв'язує операційно-предметну сторону мислення і особистісні сенси суб'єкта. У цьому виявляється одна з її найважливіших *функцій* – *інтегруюча*, яка сприяє системності у діяльності вищих психічних функцій людини.

Наступною не менш вагомою *функцією рефлексії* є *«забезпечення усвідомленого ставлення суб'єкта до чинної діяльності»*, за С. Л. Рубінштейном, що, безумовно, підвищує її продуктивність і якість. При цьому додамо: не тільки до діяльності, а й до власних думок. Давньокитайський філософ Лао-Цзи попереджав: «Будьте уважні до своїх думок, – вони початок вчинків» [4].

Важливо відмітити, що рефлексія зміцнює і ретроспективні зв'язки самосвідомості людини з власним минулим, зі своїм дитинством. Звернення до свого дитячого «Я», «запрошення» його у свій внутрішній діалог допомагає, наприклад, батькам краще зрозуміти свою дитину, а вчителю свого учня. Таку *функціональну спрямованість рефлексії можна було б назвати як «консолідуєчий внутрішній ментальний досвід людини»* (за М. А. Холодною) [6].

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз поняття «рефлексія» і розкрити питання розвитку рефлексії у юнацькому віці, зокрема, серед студентства.

Основний матеріал. Розглянемо спочатку найбільш поширені визначення рефлексії, а потім дамо короткі описи різних аспектів її вивчення. Серед визначень рефлексії найбільш часто зустрічаються такі:

1. Здатність розуму звертати «погляд» на себе.
2. Мислення про мислення.
3. Аналіз знання з метою отримання нового знання або перетворення знання неявного в явне.
4. Самостереження за станом розуму або душі.
5. Процес переосмислення і перетворення внутрішніх цінностей, норм способів мислення.
6. Дослідницький акт, що направляється людиною на себе і т. д.

Таким чином, дослідженню кооперативного аспекту рефлексії присвячені роботи Н. Г. Алексєєва, В. В. Рубцова, А. А. Тюкова, Г. П. Щедровицького [7] та ін. У них рефлексія інтерпретується як «вихід» суб'єкта в зовнішню позицію по відношенню до діяльності. Кооперативний аспект рефлексії забезпечує узгодження професійних позицій і спільних дій суб'єктів у колективній діяльності.

Ці дослідження мають пряме відношення до психології управління та ведуться в таких прикордонних з нею прикладних науках і областях практики, як педагогіка, проектування, дизайн, ергономіка, спорт. Психологічні знання про кооперативний аспект рефлексії забезпечують, зокрема, проектування колективної діяльності з урахуванням необхідності координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, а головне, кооперації їх спільних дій. При цьому рефлексія трактується як «вивільнення» суб'єкта з процесу діяльності, як його «вихід» в зовнішню позицію по відношенню до неї [8]. Природно, що при такому підході акцент ставиться на результатах рефлексії, а не на її процесуальних механізмах або на індивідуальних відмінностях у їх прояві.

Специфіка комунікативного аспекту рефлексії вивчається в роботах І. Є. Берлянд, Н. І. Гуткиної, К. Є. Даніліна, А. В. Петровського, а також деякі інженерно-психологічні роботи [1; 2]. У них рефлексія розглядається як істотна складова розвинутого спілкування та міжособистісного сприйняття і визначається як «усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню» (Г. М. Андрєєва).

Б. Ф. Ломов, характеризує спілкування як рухливу, що розвивається систему, зазначає, що «важливі її моменти – емпатія і рефлексія».

За А. А. Бодальною така рефлексія характеризується як специфічна якість пізнання людини людиною.

Даючи соціально-психологічне визначення поняття «рефлексія», Є. В. Смірнова і А. П. Сопіков відзначають, що «міркування за іншу особу, здатність зрозуміти, що думають інші особи, називається рефлексією» [5; 7].

Разом з тим, Г. М. Андреева, ще більш конкретизуючи поняття «рефлексія», підкреслює, що «в соціальній психології під рефлексією розуміється усвідомлення діючим індивідом того, як він сприймається партнером по спілкуванню», при цьому попереджає, що «тут слово «рефлексія» вживається в дещо умовному сенсі» [2].

Дослідження особистісного аспекту рефлексії відображено в роботах Н. І. Гуткиної, В. К. Зарецького, Є. Р. Новікової, І. М. Семенова і С. Ю. Степанова, А. Б. Холмогорової та ін. Центральним для більшості цих робіт є розуміння рефлексії як процесу переосмислення [5], як механізму «НЕ тільки диференціації в кожному розвинутому і унікальному людському «я» його різних підструктур (типу: «я» – фізичне тіло», «я» – біологічний організм», «я» – соціальна істота», «я» – суб'єкт творчості» тощо), а й інтеграцію «я» в неповторну цілісність ...». На основі розрізнення в особистості функцій «я – виконавця» і «я – контролера» Ю. М. Кулюткін, наприклад, пояснює необхідність в рефлексивній регуляції людиною власної поведінки, коли їй «Доводиться переробляти сформований спосіб дії» [5; 8].

Особистісна рефлексія – це процес розуміння людиною свого внутрішнього світу, свого стану і діяльності. Виявленню інтелектуального аспекту рефлексії присвячені дослідження Н. Г. Алексеева, Л. Ф. Берцфаї, Л. Л. Гурової, В. В. Давидова, А. З. Зака, Ю. Н. Кулюткіна [6] та інші, де рефлексія трактується як здатність об'єкта «виділяти, аналізувати, співвідносити з предметною ситуацією власні дії». Орієнтовані в цьому напрямку роботи явно переважають у загальному обсязі публікацій, відображають розробку проблематики рефлексії в психології.

Рефлексію можна розглядати як діяльність, у якій згідно архітектурі психологічної системи діяльності (за В. Д. Шадриковим) представлені всі функціональні блоки: мотивація як необхідність усвідомлення схем мислення; мета як подальша корекція розумових автоматизмів; прийняття рішення як спрямованість рефлексивних процесів (на усвідомлення власного «Я», відносин з соціумом); програма діяльності як логічні операції, що дозволяють здійснювати процес рефлексії; індивідуальні якості суб'єкта як наявність у нього рефлексивних здібностей і їх розвиненість.

Здатність до рефлексії можна розуміти як уміння реконструювати й аналізувати розуміється в широкому сенсі план побудови власної або чужої думки; як уміння виділяти в цьому плані його склад і структуру, а потім, об'єктивувати їх, опрацювати відповідно поставленим цілям. Рефлексія розглядається як вихід за рамки діяльності [7].

А. В. Карпов на підставі даних емпіричних досліджень виділив рівні рефлексії в залежності від ступеня складності рефлектуючого змісту. Перший рівень включає рефлексивну оцінку особистістю актуальної ситуації, оцінку своїх думок і почуттів в даній ситуації, а також оцінку поведінки в ситуації іншої людини. Другий рівень передбачає побудову суб'єктом судження щодо того, що відчуває інша людина в тій же ситуації. Третій рівень включає уявлення думок іншої людини про те, як вона сприймається суб'єктом. Четвертий рівень укладає уявлення про сприйняття іншою людиною думки суб'єкта з приводу думок іншої про поведінку суб'єкта в тій чи іншій ситуації [8].

Залежно від функцій, які виконують рефлексивні процеси, виділяють три види рефлексії: *ситуативна рефлексія* (здатність суб'єкта співвідносити з предметною ситуацією власні дії, координувати і контролювати елементи діяльності), *ретроспективна рефлексія* (аналіз вже виконаної діяльності), *перспективна рефлексія* (міркування про майбутню діяльність, уявлення про її хід, планування, вибір найбільш ефективних способів виконання) [1; 7; 8].

Разом з тим, як стверджують і інші вчені, аналіз досліджень, присвячених психологічному вивченню різних аспектів рефлексії, показує, що сформульовані в них визначення рефлексії практично не тільки досить мало стикаються один з одним, але часом суперечать один одному, оскільки виходять з різних методологічних орієнтацій. Узагальнюючи психологічні дослідження різних аспектів рефлексії, М. П. Дебердеев запропонував психологічну модель рефлексивного механізму, яка представляє механізм рефлексії як переосмислення і перебудову суб'єктом змісту

своєї свідомості, своєї діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного ставлення до навколишнього світу. Процес переосмислення за М. П. Дебердєєвим [8] охоплює п'ять основних етапів:

- 1) актуалізація смислових структур «я» при осмисленні суб'єктом проблемної ситуації;
- 2) вичерпання цих актуалізованих смислів при апробуванні суб'єктом різних стереотипів досвіду і зразків діяльності;
- 3) дискредитація актуалізували смислів в контексті протиріч, виявлених суб'єктом;
- 4) інновація принципів конструктивного подолання цих протиріч через нове осмислення суб'єктом проблемної ситуації та самого себе в ній (власне фаза переосмислення);
- 5) реалізація знову придбаного цілісного сенсу через подальшу реконструкцію змісту особистого досвіду і адекватне вирішення проблемної ситуації.

У даній моделі акцентуються особистісно-смилова обумовленість рефлексивного механізму і творчий аспект рефлексії, і це відкриває можливості для об'єднання різних підходів до розуміння рефлексії [7; 8].

Важливим у всіх наведених вище дефініціях є те, що вони в своїй сукупності визначають різноманіття змістів, що виступають у якості предметів, на які може бути спрямована рефлексія.

Так, суб'єкт може рефлексувати:

- а) знання про рольову структуру і позиційної організації колективної взаємодії;
- б) уявлення про внутрішній світ іншої людини і причини тих чи інших її вчинків;
- в) свої вчинки й образи власного «я» як індивідуальності;
- г) знання про об'єкт і способи дії з ним.

Відповідно і розрізняються: а) кооперативний, б) комунікативний, в) особистісний, г) інтелектуальний типи рефлексії [6; 7].

Саме неоднорідність самої рефлексії, диференційованої на такі типи рефлексії і визначила вищезазначені аспекти її вивчення. Останнім часом виділилися і такі типи рефлексії як *екзистенційна, культуральна і саногенна*.

У вивченні розвитку рефлексії виступає суб'єктний підхід до дослідження психіки людини (О. О. Абульханова-Славська, О. О. Конопкін, А. В. Петровський, С. Л. Рубінштейн, та ін.) і уявлення про функціональну структуру системи усвідомленої рефлексії людини (О. О. Конопкін), а також концепція саморегуляції активності особистості (В. І. Моросанова) [3; 4].

Суб'єктний підхід наголошує на тому, що результати діяльності безпосередньо пов'язані із рефлексією особистості. Виділена О. О. Конопкіним функціональна структура системи психічної саморегуляції передбачає, що функціональні компоненти є взаємозалежними, тому їх єдність забезпечує гармонійний розвиток і активність особистості. Варто розглянути запропонований рефлексивно-перцептивний тренінг запропонований О. О. Реаном, який є цінний для нашого дослідження [3].

Назва *рефлексивно-перцептивний (РП-тренінг)* досить повно відображає основну мету його проведення: освоєння учасниками прийомів і методів більш глибокого проникнення у власну особистість, що веде до розширення можливостей самоаналізу (рефлексії) і до більш адекватного пізнання інших людей (перцепції), переважно у професійній сфері. На думку розробника РП-тренінгу (О. О. Реан), з'єднання двох відносно самостійних завдань в єдине ціле далеко не доцільно, а базується на уявленні про цілісний рефлексивно-перцептивний аналіз [3]. Безумовно, такий тренінг-практикум буде корисний у першу чергу студентам ВНЗ.

Змістовний аспект РП-тренінгу полягає в послідовному і циклічному переході від незнання до усвідомлення певної психологічної реальності. Циклічність переходу означає регулярне повернення до вже виявленим психологічним феноменам з метою їх найкращого розуміння на даному етапі розвитку. Групового аналізу піддаються основні механізми самопізнання і психологічного пізнання оточуючих (стереотипізація, проектування, децентрація, ідентифікація, емпатія та ін.), а також супутні групові і міжгрупові соціально-психологічні феномени. Особливу увагу приділяється виявленню неадекватних уявлень у сфері професійної взаємодії і коригування відповідних професійних установок.

Процедурний аспект рефлексивно-перцептивного тренінгу знаходиться в безпосередній залежності від змістовного аспекту. Слід відзначити значну роль процедури «раціоналізації» (їй приписана висока роль). Це передбачає багаторазове узагальнення та систематизацію отриманих даних з проблеми професійного міжособистісного пізнання і самопізнання, з опорою на результати аналітичної роботи групи [3; 8].

Навчальний і корекційний аспекти знаходять вираження в наступних результатах проведення тренінгу-практикуму:

1) освоєння ефективних прийомів і методів пізнання особистісних особливостей (призводить до усвідомлення та осмислення буття і мислення, людської культури в цілому. Розвитку даного виду рефлексії у студентів вищих навчальних закладів сприяє читання класичної, художньої літератури);

2) освоєння прийомів адекватного самопізнання (розгляд та аналіз знань і вчинків, до роздумів про їх межі і значення. У даному випадку мова йде про необхідність постановки собі питань типу «Що я роблю? Як я це роблю? Чому (навіщо) я це роблю?». Як приклад для розвитку описаного виду рефлексії можна запропонувати методичку доктора психологічних наук, професора Л. М. Митіної «Аналіз значущих подій за тиждень». Письмовій рефлексії підлягає яскрава подія тижня. Аналізу піддаються значущі позитивні і негативні події;

3) корекція самосприйняття і запуск механізму самопізнання та самокорекції особистості як суб'єкта професійної діяльності (виражено у вигляді індексу життєвої задоволеності. План рефлексії: а) опис себе і його, б) опис думок і почуттів під час події, в) опис думок і почуттів після події, г) хто і як вплинуло на оцінку і поведінку, г) висновки про подію та її аналіз. Головна вимога систематичність. Елементарної рефлексії сприяє також ведення щоденників, написання листів рідним і близьким людям);

4) засвоєння системи рефлексивно-перцептивного аналізу, формування відповідних знань, умінь, навичок (Відомий методолог В. В. Краєвський (1989) [3] розробив концепцію «методологічної рефлексії». «Розвиток мислення студентів, подолання звичних стереотипів, формування гнучкого, творчого підходу – все це залежить від того, наскільки ефективно ведеться дослідницька робота самим студентом», – відзначає В. В. Краєвський. Виходячи з того, що суттєвою ознакою рефлексії є звичка ставити запитання самому собі, В. В. Краєвський розглядає науковий апарат будь-якого дослідження не у вигляді стандартних дефініцій, а в формі питань, які в прихованому вигляді містяться в кожній з них. Перерахуємо ці питання. Ставлячи проблему, дослідник відповідає на запитання: «Що потрібно вивчити з того, що раніше не було вивчено?». Питання: «Як назвати наукову роботу?» відноситься до теми дослідження. Висування проблеми та формулювання теми передбачає обґрунтування актуальності через задавання питання: «Чому дану проблему необхідно в даний час вивчати?». Гіпотеза відповідає на питання: «Що не очевидно в об'єкті, що я бачу в ньому такого, чого не помічали інші?». Визначаючи новизну необхідно дати відповідь на питання: «Що зроблено з того, що іншими не було зроблено, які результати отримані вперше?». Визначаючи значення проведеного дослідження для практики, необхідно відповісти на питання: «Які конкретні недоліки практичної діяльності можна виправити за допомогою отриманих у дослідженні результатів?»);

5) корекція психологічних установок в міжособистісному і професійному міжгруповому спілкуванні;

6) специфічний досвід спілкування в тренінговій групі (ефект немедичної психотерапії).

Крім того, після закінчення РП-тренінгу з кожним з учасником проводиться індивідуальне консультування з його особистими і професійними проблемами на основі попередньо проведеного психологічного тестування і результатів аналізу поведінки в групі [3].

Тому, *рефлексивно-перцептивний тренінг (РП-тренінг)* є гнучким підходом підвищення професіоналізму в галузі міжособистісного пізнання. Показує і доводить, що розвиток рефлексії у студентів вищих навчальних закладів є необхідно і доцільно. Рефлексія сприяє розвитку юнацької самосвідомості, закладає основу для професійного зростання і благотворно позначається на особистісному здоров'ї і саморегуляції активності студента.

Висновки. Отже, погляди зарубіжних дослідників співзвучні з теоретичними поглядами на рефлексію вітчизняних психологів. Спільним у поглядах на саморефлексивну самосвідомість є позиція «спостерігача», безоціночна та неупереджена, що дозволяє фіксувати те, що відбувається, як у внутрішньому полі свідомості, так і навколо. Актуалізація рефлексивної самосвідомості відбувається природним шляхом в критичних життєвих ситуаціях, що інтенсифікують процеси самопізнання. Завдяки рефлексії людина здійснює аналіз свого життєвого досвіду, свого змісту свідомості.

Таким чином, рефлексія, як спосіб пізнання себе і навколишньої дійсності розглядалася в чотирьох напрямках, онтологічному, гносеологічному, методологічному та аксіологічному. Рефлексія як метод дослідження колективних форм діяльності спілкування, мислення і свідомості досліджується в таких аспектах: кооперативному, комунікативному, особистісному та інтелектуальному. Останнім часом додалися екзистенційна, культуральна і саногенна види рефлексії.

Можна дійти до висновку, що рефлексія в житті людини посідає відведене їй ключове місце, сприяє цілісності та динамізму внутрішнього життя людини, допомагає їй стабілізувати й гармонізувати свій емоційний світ, мобілізувати свій вольовий потенціал, змінити склад свідомості.

Список використаних джерел

1. Алексеев А.Н. Профессия – социолог. Документы, наблюдения, рефлексия / А.Н. Алексеев, Р. И. Ленчовский. – СПб.: Норма. – 2010.
2. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. М: Аспект Пресс. – 1999. – 375 с.
3. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский: Учебное пособие для психологов и педпгогов. (Серия «Мастера психологии»). – СПб.: «Питер». – 2001. – 416 с.
4. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер. – 2012. – 288 с.
5. Степанов С. Ю., Семёнов И. Н. Психологиярефлексии: проблемы и Исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семёнов // Вопросы психологи. – 1985. – 3. – С. 31-40.
6. Холодная М. А. Психология понятийного мышления: От концептуальных структур к понятийным способностям / М. А. Холодная. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН». – 2012. – 288 с.
7. Шадриков В.Д. Роль рефлексии и рефлексивности в развитии способностей учащихся / В.Д. Шадриков // Психология. Журнал Высшей школы экономики. – 2012. – Т.9. – 4. – С. 133-144.
8. Шигабетдинова Г.М. Феномен рефлексии: границы понятия / Г.М. Шигабетдинова // Социология. Психология. Философия. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2014. – 2 (1). – С. 415-422.

УДК 378

Сорока Наталя Анатоліївна

Кандидат психологічних наук, доцент

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Щокіна Тетяна Миколаївна

Кандидат філологічних наук, доцент

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

АУДІЮВАННЯ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ЮРИДИЧНОЇ ГАЛУЗІ

В статті розглянуто специфіку процесу навчання студентів бакалавріату аудіюванню у немовних вищих навчальних закладах. Ця специфіка забезпечує розвиток та удосконалення навичок безперервного навчання, сприяє формуванню мовленнєвої компетенції іноземною мовою в процесі становлення фахівця юридичної галузі. На підставі проведеного дослідження було визначено типи і рівні аудіювання та етапи навчання аудіюванню.

Ключові слова: аудіювання, зміст навчання, навчання іноземної мови, сприйняття інформації на слух.

Актуальність теми та постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої країни питання удосконалення системи освіти в Україні та її вихід на європейський рівень є надзвичайно важливим. Якісна освіта є неможливою без підвищення рівня викладання іноземних мов, оскільки володіння ними є неодмінним критерієм інтеграції України в